

МАКС ГАЛЕР,

професор, доктор наук, директор Інституту соціології при Університеті Карла Франца у Граці (Австрія)

Європейський розкол між елітами та громадянами¹

Abstract

The process of European integration since World War II has been led almost exclusively by political elites. They are also much more proud of Europe than ordinary citizens. The split between elites and citizens turns out also when looking at referenda on the integration process in the different member states of the EU. Only in half of them the population was asked about this far-reaching process; where referenda were carried out, a much stronger endorsement of the integration among the parliamentary deputies than among the general populations could be observed. This paper explains the split between elites and citizens by proposing two general theses: First, all three power elites – political, economic and bureaucratic – have particular interests in the process of European integration; for the population at large, the benefits of integration have been much more modest than praised by the elites. Both these theses are documented in this paper by using data on the historical development of the EEC/EU, data on its institutional set-up, and on perceptions and opinions of the citizens in the different member countries. The paper concludes that the investigation of the issue of decreasing political trust and legitimacy in modern democracies in general and in the European Union in particular is an urgent task.

Серед негативних результатів референдумів 2000 року щодо європейської конституції у Франції та Нідерландах слід назвати увиразнення гли-

---

¹ Переклад за виданням: Lane D., Gamble A. (eds.). European Union and World Politics: Consensus and Division. — L., 2009. Розширений виклад головних аргументів цієї статті можна знайти в моїй нещодавно опублікованій книжці “European Integration as an Elite Process. The Failure of a Dream” [Haller, 2008].

бокого розколу між елітами й громадянами з питання європейської інтеграції. Цей факт, визнаний самими елітами, є серйозним викликом з точки зору науки. Як можна пояснити, чому такий історично унікальний і, здавалося б, успішний процес, із неабияким ентузіазмом здійснюваний політичними, економічними та бюрократичними елітами й аналізований деякими соціальними аналітиками [Beck, Gran, 2004], як модель світової організації, супроводжується куди більш тверезим, скептичним і критичним ставленням громадян? Чи правда, що громадяни не помічають досягнень інтеграції, як стверджують політичні еліти? Або ж у реальності така інтеграція зовсім не забезпечує всіх тих благ, котрі їй приписують? Такий розкол доволі проблематичний також у плані легітимності Європейського Союзу. Навіть таку вагому нову політичну спільноту, як ЄС, якщо значна більшість громадян її не підтримує, можна вважати збудованою на піску. І стабільність ЄС, і його діяльний потенціал будуть серйозно підірвані, якщо йому належною мірою не властива ідентичність, а саме консенсус стосовно його базових характеристик і головних цілей.

У пропонованій статті зазначені питання досліджуються у три етапи: по-перше, надано документальне підтвердження цього розколу між елітами і громадянами; по-друге, аналізуються інтереси різних еліт — політичних і професійних, економічних і бюрократичних — щоби зрозуміти їхній ентузіазм у прагненні інтеграції; по-третє, розглянуто питання, чи можна задовольнятися “легітимністю на виході” замість “легітимності на вході”.

1. Поглиблення розколу між елітами і громадянами з приводу європейської інтеграції

Уже на початку 1990-х референдуми щодо Маастрихтської угоди унаочнили розбіжність оцінок процесу інтеграції з боку еліт і з боку громадян. Ця угода була схвалена лише незначною більшістю у Франції й відхилена данцями. Потім із невеликою перевагою шведи і фіни проголосували за входження до ЄС, а норвежці та швейцарці відмовилися від такого членства попри наполегливість їхніх еліт.

Підписання *Європейської конституції* у жовтні 2004 року правомірно розглядалося як важливий крок до європейської інтеграції. У Франції президент Ширак вирішив, що з приводу цієї конституції слід провести народний референдум. Після повідомлення про це у Франції заточилися запеклі дебати. І сам текст конституції, і книжки про неї з'явилися мільйонами примірників; бурхливі дискусії розгорнулися в друкованих ЗМІ й на телебаченні. Сам референдум вирізнявся дуже високою (70,0%) явкою. Конституцію було відхилено явною більшістю тих, хто проголосував, — 54,8% — незважаючи на той факт, що всі великі, зокрема й правлячі, партії й політичні діячі її підтримували. Лише три дні по тому голландці відхилили цю конституцію ще вагомішою більшістю, 61,6%, а владні й економічні еліти країни одностайно виборювали її прийняття. Під час двох інших народних референдумів конституцію підтримали: в Іспанії — 76,2%, в Люксембурзі — 56,5%. Однак остання цифра надивовижу мала з огляду на повну підтримку інтеграції в цій маленькій країні. Пізніше в Іспанії й Люксембурзі відбулися

парламентські голосування з приводу Європейської конституції із такими результатами: Іспанія — 94,2% в парламенті й 97,4% в сенаті, Люксембург — 100%.

У цих референдумах виявилися три особливості, типові для двох десятків народних референдумів і попередніх чи подальших парламентських голосувань із приводу важливих кроків на шляху до європейської інтеграції, зроблених від початку 1970-х років.

По-перше, підтримка з боку парламентів виявилася набагато міцнішою, ніж із боку народних референдумів. Наведу лишень кілька прикладів. У Норвегії вступ до ЄС у 1992 році парламент підтримав 67,0% голосів; у 1994 році громадяни відхилили це (як і 1992 року) 52,2% голосів; у Швейцарії входу до *Європейської економічної зони* у 1992 році дістало підтримку в парламенті 85,0% голосів — у Раді штатів і 62,0% — у Національній раді, тоді як громадяни його відхилили (50,3%); Французький Конгрес 1992 року ухвалив Маастрихтську угоду більшістю у 89,0%, а серед громадян її підтримали 51,1%. Як правило, в країнах Центральної та Східної Європи, які стали новими членами ЄС, референдуми вирізняються високою часткою голосів “за” (близько 66% у Балтійських державах і до 90% у Словаччині та Словенії); у парламентах результат зазвичай сягав 100%.

По-друге, існує суттєва кореляція між рівнем явки та результатом референдуму. Чим вищою є явка, тим нижчим — відсоток голосів “за”. Високий відсоток голосів “за” за низької явки характеризує посткомуністичні країни, нові члени ЄС; малий відсоток голосів “за” за високої явки — невеликі західні й північноєвропейські країни (Норвегія, Швеція, Данія і Швейцарія). Крім того, аналіз цих референдумів засвідчив, що в тих країнах, де позитивне рішення наразилося на найбільшу протидію, на момент проведення референдумів громадяни були доволі добре поінформовані з цього питання.

По-третє, референдуми щодо інтеграції частіше проходили у країнах із тривалішим досвідом демократії і з добре сформованими демократичними інститутами. В усіх країнах, які пережили у ХХ столітті режим фашизму (Італія, Німеччина, Греція, Португалія), громадяни ніколи не могли або зовсім нещодавно (Іспанія) здобули можливість брати участь в ухваленні рішень щодо такого неймовірно важливого процесу, коли суттєві компетенції передаються з рівня національної держави на рівень ЄС і, таким чином, істотно змінюються всі національні конституції. А у двох посткомуністичних країнах із найменшим досвідом демократії у ХХ столітті, в Болгарії та Румунії, громадян узагалі не запитували про їхню згоду.

Далі, кілька досліджень, проведених серед політичних еліт і громадян, продемонстрували глибокий розкол у ставленні їх до європейської інтеграції. Наприкінці 1990-х британські й німецькі політологи вивчали ставлення до інтеграції членів Європейського парламенту, національних парламентів і громадян 15-ти держав — членів ЄС [Schmitt, Thomassen, 1999]. З'ясувалося, що в перших двох групах, зокрема у членів Європейського парламенту, ставлення до інтеграції набагато позитивніше, ніж у громадян. Приміром, показник гордості за Європу в першій групі був дуже високий — 75%, у другій — 68%, а серед громадян — 55%. Автори доходять висновку: “Може

постати питання, чи живуть уряди і політики, відповідальні за Маастрихтську угоду, в тому самому європейському світі, що й люди, яких вони нібито представляють” [Schmitt, Thomassen, 1999: p. 4]. У 1996 році в рамках проекту EOS *Gallup Europe* за дорученням Комісії ЄС було проведено опитування 3 тис. 778 лідерів у сфері прийняття рішень із 15 країн — членів ЄС [The European Union, s.a.]. До вибірки входили політики, державні службовці вищої ланки, лідери у сфері бізнесу, вищі медіа-персони, а також лідери у царині культури, науки і релігії. Деякі запитання, що їх ставили елітам, були взяті з Євробарометра; отже, відповіді можна було безпосередньо порівняти із думкою громадян. Отут і виявився глибокий розкол між громадянами та елітами. Твердження “членство нашої країни в ЄС це добре/погано/ані добре, ані погано” дістало такі оцінки: еліти — 94% добре, 2% погано, 4% ані добре, ані погано; громадяни — 48% добре, 15% погано, 28% ані добре, ані погано.

Глибокий розкол між елітами і громадянами також є очевидним, якщо ми подивимося на думки з приводу політичної ролі Європейського Союзу у світі. *Центр з вивчення політичних змін (Centre for the Study of Political Change – CIRCaP, Університет м. Сієни, Італія)* здійснив дослідження громадян дев’яти країн-членів ЄС, а також телефонне опитування членів Європарламенту і чиновників вищої ланки з Комісії ЄС у Брюсселі. Таблиця 1 показує, що переважна більшість членів Європейського парламенту і чиновників вищої ланки ЄС підтримують активну роль ЄС у міжнародній політиці й використанні збройних сил, тоді як громадяни із куди меншою симпатією ставляться до такої позиції, а більшість взагалі проти застосування збройних сил.

Таблиця 1

Ставлення до ролі ЄС у світовій політиці з боку громадян і з боку політичної та бюрократичної еліт Європейського Союзу, % згодних

	Громадяни	Члени Європарламенту	Чиновники ЄС
Європейський Союз повинен мати свого міністра закордонних справ	69	79	96
Європейський Союз має зміцнювати свою військову могутність, щоб відігравати важливішу роль у світі	48	71	65
Європейський Союз має сконцентруватися на економічній могутності й не спиратися на свою військову могутність у розв’язанні міжнародних проблем за межами Європи	82	66	64

Примітка: Решта — не згодні.

Джерело: CIRCaP (2006), European Elites Survey 2006, Siena: Centre for the Study of Political Change (доступне на сайті: http://www.gips.unisi.it/circap/ees_overview; 8.3.2008). Метод дослідження: телефонні інтерв’ю із застосуванням комп’ютера, травень–липень 2006 року. Вибірки: 205 членів Європарламенту, 50 чиновників вищої ланки Комісії ЄС; громадяни: вибірка репрезентативна для населення 9-ти країн-членів ЄС.

Звідки взявся цей неймовірний розкол? У даній статті висловлено три тези: (1) уже самі засновники ЄЕС/ЄС демонстрували свою “елітарну” позицію, й досі типову в середовищі європейських політиків; (2) еліти відчутно виграють від процесу інтеграції; (3) назагал виграш людей значно скромніший за обіцяний елітами. У наступному параграфі ми обґрунтуємо ці тези.

2. Інтереси еліт у процесі європейської інтеграції

Останніми десятиліттями з'явилася сила-силенна інтеграційних теорій. *Функціоналістські й неофункціоналістські теорії* стверджують, що інтеграція між окремими елементами виникає внаслідок того, що це збільшує економічну продуктивність і добробут. Така інтеграція ініціюється в одному із секторів, поширюється на інші й переходить з економічної сфери в соціальну і політичну. Отже, інтеграційний процес має власну логіку й підживлюється обміном і поділом праці між членами даного союзу. На фінальній стадії утворюється високоінтегрована економічна і політична спільнота [Haas, 1958; Schmitter, 2004]. *Міждержавні теорії* вбачають в інтеграції стратегію, підтримувану національними урядами, щоб убезпечитися в мінливій міжнародній ситуації та впоратися з силами глобалізації. Інтеграція зміцнює позиції національних урядів як усередині власних країн, так і на міжнародному рівні (див.: [Alan, 1992; Moravcsik, 1998]; для огляду див. також: [Burgess, 2003: р. 65-79; Faber, 2005: S. 86ff.]). Проте обидві ці теорії мають серйозні хиби.

По-перше, розмитими є відмінності між нормативним та емпірико-аналітичним підходами. Функціоналістська теорія, згідно з якою інтеграція розпочинається в економічному секторі й далі поширюється на інші сектори, “від початку містить про-інтеграційні передумови” [Jensen, 2003: р. 80–92] (див. також: [Cini, 2003; Wiener, Diez, 2004; Faber, 2005]). Це справедливо також для міждержавної установки і, особливо, федералізму, де інтеграцію розглядають як результат спрямованих дій урядів і очікують, що фінальною стадією стане створення Сполучених Штатів Європи (критичний огляд див.: [Burgess, 2003: р. 6; Dehove, 2004]). По-друге, у жодній із теорій громадяни суттєвої ролі не відіграють. Теорії зосереджуються на загальних, абстрактних “законах” інтеграції, забуваючи про специфічні соціальні інтереси і сили, що стоять за ними. По-третє, не беруть до уваги також соціальні й політичні цінності, ідеї й уявлення, пов'язані з інтеграцією.

Обидва підходи постулюють більш-менш однорідні “національні інтереси”, яких насправді немає. Інтереси часто істотно відрізняються в різних групах навіть всередині однієї держави, а також між елітами і громадянами. Як наслідок, вони не в змозі пояснити поглиблення розколу між елітами і громадянами з приводу європейської інтеграції.

Теорія демократичних еліт — соціологічний підхід щодо європейської інтеграції

Подальший аналіз ґрунтований на теорії демократичних еліт [Etzioni-Nalevu, 1993]. Ця теорія розглядає дві перспективи. Емпірико-аналітична перспектива покликана пояснити дії еліт і наслідки цих дій. З цієї точки

зору еліти являють собою відносно невеликі групи, які наявні в кожному суспільстві і справляють непропорційний вплив; цей вплив уможливлений тому, що еліти посідають особливі позиції, які передбачають владу, або мають особливо важливі ресурси (див. також: [Coenen-Huther, 2004; Hartmann, 2004]. Ми тут не стверджуємо — як у ранній теорії еліт (Pareto, Mosca, Michels) — що в еліт природжений потяг до влади, що вони за природою своєю егоїстичні, немилосердні ба навіть корумповані. Проте елітам не властива природжена ефективність, вони не обов'язково працюють заради спільних інтересів, позаяк мають власні.

Базове припущення нормативної демократичної теорії полягає в тому, що влада, цілі й дії еліт мають підлягати постійному моніторингу і контролю. Це стосується і цінностей і цілей еліт (того, що часто відкрито не декларується), функціональної диференціації й мережної структури, що існує між елітами, моделі рекрутування еліт, а також форми їх визнання і винагороди.

Роль різних еліт у послідовності стадій європейської інтеграції

Перша теза, висловлена у цій статті, стосується ролі різних еліт у процесі інтеграції. Назагал європейська інтеграція — нерівномірний процес, у ньому періоди динамічної інтеграції чергуються з періодами застою і кризи. Політичні еліти — це сила, здатна як пришвидшити, так і вповільнити інтеграційний процес; економічні еліти разом із новими європейськими бюрократичними і професійними елітами — це ті сили, що постійно просувають інтеграцію вперед. У підсумку інтеграція виявляється продуктом взаємодії цих різних сил, швидкість і напрям її нерідко бувають випадковими, суперечливими й проблематичними за своїми результатами. Однак цей процес все одно поступово просувається, навіть у періоди політичної стагнації та “євросклерозу”. За цих часів інтеграційний процес підтримують, зокрема, єврократія і професійно-юридичні еліти із *Європейського суду справедливості* (*European Court of Justice* – ECJ). Загалом можна сказати, що на першому етапі європейської інтеграції, від початку 1950-х до середини 1960-х років, політичні еліти були її рушійними силами. Від кінця 1960-х і до кінця 1980-х економічна і нова європейська бюрократично-професійна еліта (члени Комісії ЄС і Європейського суду справедливості) перебрали справу до своїх рук. Але від часів розпаду систем державного соціалізму у Східній Європі політичні еліти знову ізолювалися. Розглянемо далі стисло вирішальний повоєнний період, коли був ініційований процес європейської інтеграції. Щоб зрозуміти успішний старт процесу інтеграції після Другої світової війни і ту форму, що її він набув після цього, ми маємо обговорити три чинники.

Першим ключовим моментом є нова інституціональна ситуація. Федерації між національними державами, починаючи від античної Греції і завершуючи повоєнною Європою, ініційувалися військовою загрозою; їхньою метою було зміцнити свою безпеку, об'єднавшись проти сильної зовнішньої й незгідної деспотичної влади [Fix, 1992/93]. Саме це сталося у повоєнній Європі. Сполучені Штати Америки і Радянський Союз після Другої світової війни постали як нові світові сили, а колись могутні європейські держа-

ви опинилися у другому ешелоні за своїм політичним і військовим потенціалом на світовій арені [Deutsch et al. , 1957; Loth, 1996].

Другий момент: Франція і Німеччина, які найбільше підтримували інтеграцію, за ситуацією всередині країни були вельми ослаблені. Німеччина переживала руйнацію економіки, поділ на дві частини, моральну дискредитацію як наслідок націонал-соціалізму і Голокосту, а також своєї відповідальності за Другу світову війну. Активна участь в європейській інтеграції видавалася тоді — як і зараз — неспростовною стратегією для її політичних еліт задля відновлення політичної автономії й міжнародного визнання. Однак й Франція теж перебувала в слабкій позиції: держава зазнала поразки, економіка в занепаді, моральна репутація постраждала через те, що багато лідерів співпрацювали з режимом Віші [Wolton, 2004].

Третій момент: на інтеграцію дуже сильно і з довгостроковими наслідками вплинули цінності, стратегії й дії вирішальних політичних акторів, які ініціювали цей процес у повоєнний період. Це були французький міністр закордонних справ Робер Шуман, німецький канцлер Конрад Аденауер та італійський прем'єр-міністр Альсіде Дегаспері. Їм були притаманні чотири характерні риси. По-перше, вони народилися у 80-х роках XIX століття, відтак були в розквіті сил, коли в Італії й Німеччині до влади прийшов фашизм. Їхній опір фашизму створив їм високу персональну харизму після Другої світової війни. Відсутність такої харизми у політичних персоналій кінця XX століття відіграла свою роль у зниженні рівня довіри до політики загалом і до Європейського Союзу зокрема. По-друге, всі вони були палкими католиками. Католицизм був важливим для європейської інтеграції з двох причин. Унаслідок своєї універсалістської орієнтації він заохочував таку інтеграцію. Але крім того католицизм націлений на традиції й догми, ієрархію і легітимну владу [Maier, 1983]. Третьою характеристикою, спільною для Аденауера і Дегаспері, можна вважати їхні установки і поведінку — елітизм і автократизм. Аденауера часто критикували за автократичний стиль управління [Jaspers, 1966]. Аденауер і Дегаспері мали й четверту спільну рису — фанатичний антикомунізм. Аденауер продовжував традиції німецького антикомунізму і домогся того, що комуністична партія Німеччини (КРД), відновлена у чотирьох зонах окупації, була заборонена німецьким конституційним судом у 1956 році. Дегаспері зміг набрати величезну кількість голосів на національних виборах 1948 року не останньою чергою завдяки агресивній і жорсткій виборчій кампанії, в перебігу якої комуністичну партію Італії (РСІ) звинувачували в тому, що вона торує шлях до комуністичного режиму радянського штибу [Procacci, 1983: p. 386ff.]. Зрештою на десятиліття було закладено підвалини політичного домінування християнських демократів (Democrazia Cristiana — DC), якому, щоправда, було різко покладено край у 1992 році, коли з'ясувалося, що вони глибоко загрузли в клієнтелізмі й корупції.

Цей елітизм був ключовою характеристикою ще одного конче важливого політтехнолога європейської інтеграції — Жана Моне (1888–1979). У його політичному мисленні та поведінці виявилися риси, що й дотепер характерні для Європейського Союзу: реалізація нових ідей і планів “згори” без участі громадян і парламентів; застосування стратегії переконання, тоб-

то постійного публічного повторення і пропаганди найпростіших і, здавалося б, істинних ідей; вищої міри гнучкості і винахідливості при розробленні нових планів кооперації й інтеграції; зосередженість на обмеженому і нібито політично “нейтральному” секторі економічної інтеграції [Monnet, 1978].

Тепер розгляньмо конкретні інтереси різних груп еліт у процесі європейської інтеграції.

Політичні еліти

На перший погляд важко зрозуміти, чому правлячі політичні еліти в Західній Європі тоді й зараз схильні відмовитися від значної частки своєї автономії та влади заради нових інститутів ЄС. Згідно з відомими теоріями інтеграції, цей процес здійснювався і здійснюється в інтересах країн-членів [Milward, 1992: р. 6]. Членство в ЄС дає можливість розв'язувати національні політичні завдання на світовому рівні, коли це виявляється складним для однієї держави, навіть великої. Крім того, членство в ЄС дає змогу домогтися тих політичних цілей, що є недосяжними для національних політиків, або ж вони не бажають досягати їх у себе в країнах, вдаючи, що дотримуються рішень ЄС (в ухваленні котрих самі брали участь).

Проте політичні еліти постійно мають на гадці свої індивідуальні інтереси, що переконливо доводить економічна теорія демократії [Schumpeter, 1962; Downs, 1967]. Перший інтерес політиків як будь-якої професійної групи — поліпшити можливості для своєї роботи і заробітку. Європейська інтеграція напрочуд сильно сприяє цьому [Vaubel, 1995: р. 16]. По-перше, ЄС створив міриади нових політичних посад і кар'єр в інститутах Європарламенту, Європейської Комісії та Європейського суду справедливості (ЕСЖ); і це лише найважливіші. Їх доволі багато. Члени Європарламенту отримують зарплату, значно більшу, ніж члени національних парламентів [Von Arnim, 2006]. Додайте до цього щедрі виплати на особисті витрати й солідні суми (до 15 тис. євро на місяць) на секретаріат і асистентів. Крім безпосередніх членів у Європарламенті близько 4 тис. співробітників, у тому числі 1 400 акредитованих особистих асистентів членів цього парламенту¹. Ще одну кар'єрну трасу проклала Європейська Комісія, де кожна країна — член ЄС має свого політичного представника; це вельми привабливо для національних політиків, які обіймають найвищі посади у своїй країні. Всі ці нові політичні посади відкривають можливості для національних політиків у плані продовження політичної кар'єри зі своїх політичних офісів на батьківщині або після поразки на національних виборах. Це також серйозно підвищує їхній шанс мати в майбутньому щедрі пенсії.

Інша сфера, де європейська інтеграція забезпечує індивідуальний вигравш для національних політиків, — це участь в ухваленні колективних рішень на рівні ЄС. Усі глави та члени національних урядів отримують додаткове джерело престижу. Очоловання високого офісу (наприклад, посада президента Євроради), виконання супутньої організаційної діяльності від імені ЄС, участь у багатьох святкових самітах та інших публічних ритуалах

---

¹ Див.: <http://www.europarl.europa.eu/news/public/focus_page/008-2987-050-02-08-901-20070209FCS02971-19-02-2007-2007/default_de.htm>.

лах, — усе це одразу забезпечує визнання, публічність, престиж [Collins, 2005]. Найбільшою мірою це стосується тих випадків, коли пропозиція головної країни дістає підтримку всіх інших членів ЄС. А ще тут приховується один із механізмів, що підтримують процес просування інтеграції; кожна країна й уряд, які впродовж півроку головують у Раді, з неабияким ентузіазмом розвиватимуть амбітну програму подальшої інтеграції.

Економічні еліти

Від початку економіка була центральним елементом європейської інтеграції. Інтеграція розпочалася з координованого адміністрування кількох базових галузей промисловості, поширилася як зона вільної торгівлі й досі, попри те, що це називається “союзом”, по суті, може бути описана як величезний спільний ринок. І на цьому ринку домінують великі мультинаціональні “європейські корпорації”. Близько 40% зі 100 найбільших корпорацій у світі належать ЄС¹. Однак є й інші економічні інтереси, наприклад у сільському господарстві, й вони відіграють важливу роль у процесі інтеграції. Значення економічних еліт на всіх етапах європейського інтеграційного процесу вельми суттєве. Хоча їхнього впливу здебільшого не помічають ані пересічні громадяни, ані наукові аналітики, але через нього скептицизм і недовіра до великих корпорацій та економіко-політичної системи ЄС із боку громадськості зростає.

В економічних еліт низка інтересів. Крім адекватного доходу і прибутку їх цікавить безпека, влада і престиж. У цьому сенсі інтереси великих європейських підприємств збігаються з інтересами найбільших країн-членів ЄС. Широко відома теза, що неоліберальні економічні теорії домінують у процесі інтеграції. Утім, ми стверджуємо, що домінантна інтеграційна ідеологія ніколи не була безумовним (нео-) лібералізмом. Радше від самого початку і лідери промислових корпорацій, і політичні еліти прагнули утвердження ЄС і великих підприємств, що належать ЄС, як “провідних гравців” на світовій арені. І ця мотивація була присутня ще за часів створення *Європейського співтовариства з вугілля і сталі (European Coal and Steel Community)* 1952 року. А відтак, “*міф Моне*” за поглибленого аналізу не витримує критики. Формальна кооперація французької та німецької сталевих і вугільної промисловості, ініційована Європейським співтовариством з вугілля і сталі, узгоджувалася з повоєнними зусиллями багатьох інших французьких політиків тієї доби. Вони мали намір реінтегрувати Німеччину в Європу на французьких умовах, щоб перебрати під “органічний контроль” промисловість Рура [Gillingham, 2004]. Період нацизму і Друга світова війна не зруйнували близької співпраці, що існувала раніше. Весь цей час великі німецькі виробники вугілля і сталі зберігали сформовані раніше близькі й дружні відносини із французькими, бельгійськими та іншими підприємствами; таким чином, “організований капіталізм” німецького зразка поширився на окуповані території.

¹ Див.: Forbes. World's Business Leaders 2000. — <<http://www.forbes.com>>.

Бізнес-інтереси не втратили впливу й на пізніших стадіях інтеграційного процесу. Повоєнний бум у Західній Європі асоціювався з потужним процесом промислової концентрації. Разом з експансією фінансових ринків відбувся поділ власності та менеджменту; власність як така перейшла в розряд товару. Процесу європейської інтеграції істотно посприяло виникнення в Європі акційного капіталізму (shareholder capitalism) [Van Apeldoorn, 2002; Соен, 1997]. Підґрунтя цього процесу було закладене міжнародною ринковою програмою, впровадженою багато в чому завдяки *Європейському круглому столу промисловців* (ERT) у 1980-х роках [Bornschieer, 2000]. Суттєву роль у цьому відіграли такі провідні промисловці, як швед Пер Гіленхаммар і голландець Віззе Деккер. Вони змогли зібрати саміт у вигляді зустрічі неформальної, але добре організованої й вельми впливової групи провідних європейських бізнесменів. Від 1983 до 1985 року ця група розробила докладний план (*Європа 1990*), метою якого було створення цілком інтегрованого ринку і концентрація зусиль для зміцнення стратегічних секторів економіки і науки в Європі. Ці ідеї підхопив Жак Делор і закріпив їх в *Єдиному європейському акті* (*Single European Act*) і в *Маастрихтській угоді* (*Maastricht Treaty*). Такі цілі було втілено у “стратегічній промисловій і торговельній політиці”, що її ЄС застосовує для підтримки “європейських чемпіонів”, навіть якщо це суперечить збереженню конкуренції [Berthold, Hilpert, 1996].

У другій половині 1990-х цей проект був розширений завдяки ініціативі створення ще й єдиного фінансового ринку, зокрема через *План дій з фінансових послуг* (*Financial Services Action Plan*). У 2003 році зі створенням плану дій під рубрикою “Закон про модернізацію компаній і вдосконалювальне корпоративне управління” (“Modernising Company Law and Enhancing Corporate Governance”) ця політика просунулася ще далі. Справжньою віхою стала спершу організація *Європейського монетарного союзу* (*European Monetary Union* – MU), а потім і введення євро. Відтоді Комісія ЄС надає величезне значення міждержавним злиттям. Незважаючи на офіційну політику суворого контролю за такими злиттями, відомо лише кілька випадків утручання Комісії. Упродовж 1991–2004 років у ЄС відбулося майже 152 тис. випадків злиття, однак лише 1,7% були зафіксовані Комісією; із них тільки 5% зіткнулися з тим, що питання стосовно конкуренції неможливо було розв’язати вже на першій фазі розгляду. Це означає, що загалом просто мізерна частка всіх рішень стосовно злиття вважалася проблематичною з точки зору Комісії [Plzkovitz, Meiklejohn, 2006: p. 22ff.]. У цьому ж плані важливими є відносини між групами бізнес-інтересів та політичними й бюрократичними елітами. Брюссель залучив тисячі лобістів і зацікавлених груп, що перебувають у близьких стосунках із чиновниками ЄС та особами, відповідальними за ухвалення нових законів і регуляторних актів. Цих лобістів і їхні дії позитивно сприймають не лише представники бізнесу, а й вищі чини ЄС. Натомість громадськість по всій Європі думає зовсім по-іншому: на її думку, ці дії найвищою мірою сумнівні, а великі підприємства мають куди більший вплив, ніж робітники, службовці й “нормальні” громадяни [Haller, Ressler, 2006].

Сільське господарство — ще одна сфера, де бізнес-інтереси відіграють головну роль. *Спільна сільськогосподарська політика (Common Agricultural Policy – CAP)* належить до головних опор європейської інтеграції, крім того, це та сфера, де превалюють групові інтереси, стикаються інтереси економічних, політичних і бюрократичних еліт за рахунок інтересів громадян, але на додаток це ще й те місце, де добре проглядаються ідеологічні заклики до ідеалів і цінностей, що маскують певні інтереси. Більшість експертів, попри певні досягнення, вважають цю політику провальною [El Agraа, 2004: р. 371ff. ; Fouilleux, 2003: р. 246–263]. Всупереч декларованій меті “Інвестиції у збільшення і поліпшення робочих місць — будівництво фундаменту для майбутнього”, лівова частка (54,8%) бюджету ЄС, що становить 121 млрд євро, досі витрачається на сільськогосподарський сектор (за даними 2006 року). Разом із тим роль цього сектору в забезпеченні зайнятості знизилася, сягнувши менш як 5% у більшості країн-членів ЄС, що становить 1–3% валового національного продукту. Сільськогосподарська політика наблизилася до рівня високорафінованої системи регуляторних актів і тарифів на імпорт та експорт, а також режимів національних ринків; тимчасом команда у 5 тис. єврократів у Брюсселі адмініструє хитромудрі процедури.

Третій період, коли економічні інтереси відігравали головну роль для інтеграції, пов’язаний із процесами переходу колишніх соціалістичних країн до ринкової економіки і вступу їх до ЄС. Дослухаючись до неоліберальних американських економістів, у багатьох посткомуністичних державах Східної Європи (особливо це було помітно в Польщі) здійснили жорстку приватизаційну програму, державний сектор зменшився, раніше сформовані альянси скасували й запровадили обмежувальну монетарну політику. Все це обернулося гіперінфляцією, експропріацією внесків, нечуваним спадом промислового виробництва, хвилею безробіття, величезними втратами реальних доходів робітників і службовців і, нарешті, падінням життєвого рівня всього населення, що далось взнаки в суттєвому зниженні життєвих очікувань та якості життя. Сьогодні навіть провідні західні економісти, наприклад Стігліц, визнають, що така форма переходу — у вигляді “мирної анексії” [Roesler, 1999] — означала провал [Ingham, 2004: р. 243]. Черговим наслідком такого силового переходу стала політична дестабілізація посткомуністичної Східної Європи [Hofbauer, 2003]. ЄС підтримував прийняття цих країн спеціальними фінансовими програмами й інформаційними кампаніями напередодні референдумів з цього приводу. Західний капітал був надзвичайно зацікавлений у перспективах інвестування в цей регіон. Уже від початку 1990-х років розгорнулася справжня битва за викуп підприємств. Очікувана (і згодом реалізована) висока прибутковість інвестицій у ці країни зростала за рахунок організації в них неймовірної податкової оази для західного капіталу. Сьогодні значна частина (близько третини) великих приватних підприємств Східної Європи перебуває у власності західного капіталу, передусім у стратегічному банківському секторі; дохід від цих інвестицій суттєво вищий за подібні в Західній Європі.

Нові єврократичні еліти

Третя група еліт — одна із найважливіших рушійних сил інтеграції, хоча її особисті інтереси, стратегії та дії значно менше привертають увагу й обговорюються громадськістю, ніж у випадку політичної чи економічної еліт. Це нова бюрократія ЄС у Брюсселі та в країнах-членах ЄС.

Погляд на адміністрацію ЄС у Брюсселі як на представників нової й потужної бюрократії попервах може видатися дивним. У зв'язку з цим зазвичай висувають два аргументи: по-перше, лави цієї бюрократії у 40 тис. співробітників не настільки вже й великі порівняно з бюрократією в самих країнах-членах; по-друге, здається, вони працюють зі значно меншим “бюрократизмом” і куди ефективніше за національні бюрократії, й самі видаються багатьом аналітикам менш ієрархічно структурованими, такими, що приділяють менше уваги паперовому документуванню кожного рішення, гнучкішими й космополітично зорієнтованими, не останньою чергою внаслідок того, що їхній склад визначається за мультинаціональними та мультикультурними принципами [Bach, 1999]. Але всі ці аргументи найвищою мірою спірні [Shore, 2000]. Ми проаналізуємо чотири тези і чотири факти.

По-перше, як будь-яка бюрократія [Weber, 1978; Schumpeter, 1962; Downs, 1967; Peters, 1995], Комісія ЄС і її бюрократичний апарат є інструментами влади й домінування. Це навіть ще більшою мірою стосується їх, ніж національних бюрократій. Комісія ЄС наділена правом, яким не володіє жодна національна бюрократія, а саме: правом законодавчої ініціативи. Реалізації цього неординарного права сприяє те, що Комісія ЄС у Брюсселі розташована далеко від національних столиць і тому зазнає менше впливу критично налаштованої громадськості, ніж національні бюрократії. Ефективність Комісії у смислі законодавчого процесу підвищується завдяки її колективному і безособистісному характеру: членів Комісії призначають, а не обирають на їхні посади; Комісія відповідає за свої рішення як єдине ціле. Навіть якщо в Комісії переважають посередності, там завжди знайдеться кілька енергійних осіб, які постійно пропонують кроки з розвитку інтеграції, й такі кроки ухвалюються всією Комісією, трансформуючись у висування нових регуляторних актів. Крім того, вищий ешелон бюрократії ЄС — *генеральні директори* — дуже впливові [Middlemas, 1995: p. 242ff. ; Egeberg, 2003: p. 131-147]. Призначувані довічно, вони є високоосвіченими і часто досвідченими в політиці людьми. Їхня роль полягає в розробленні глобальної місії й стратегії їхніх директоратів, в організації роботи підлеглих і в налагоджуванні відносин із зовнішнім світом. Їх можна порівняти із “середньовічними баронами”¹.

Європейська комісія забюрократизована не менш за національні бюрократії. Її формальна структура дуже прив'язана до ієрархії освітніх ступенів;

¹ Доволі інформативне дослідження 33-х Генеральних директорів див.: http://www.euro.de/europa/studie_eur_kommission/studie.htm.

єврократам до душі їхні найвищою мірою захищені “робочі місця” (довічна гарантія зайнятості); вони безперестану ухвалюють дедалі нові закони і регуляторні акти. За десять років — від 1970-го до 1980-го — ЄС видав близько 9 тис. законодавчих і регуляторних актів, а від 1991-го до 2000-го — майже 24 тис. [Alesina et al., 2001]. Цю їхню діяльність дедалі частіше визнають руйнівною для підприємництва й економічного зростання в Європі, це стосується навіть представників ЄС найвищого рівня і національних політичних лідерів (таких як німецькі канцлери Гельмут Коль і Ангела Меркель).

І останнє — теза, згідно з якою нова єврократія складається з порівняно нечисленного апарату, хибна у трьох аспектах. По-перше, не враховано той факт, що ця бюрократія здебільше зосереджена на виданні законів і регуляторних актів; це пояснюється тим, що більшість чиновників ЄС — високоосвічені люди (приблизно половина з них — учені), які знають багато мов і вміють досягати результатів. По-друге, ЄС — молодий інститут, як і його бюрократія, порівняно з бюрократіями національних держав Західної Європи. Поглянувши на динаміку розвитку єврократії, ми побачимо абсолютно іншу картину: від 1968 року кількість співробітників ЄС постійно зростає; 2006-го вона вже вчетверо перевищувала показник 1968 року. І жодної тенденції щодо зменшення не передбачається.

У цьому плані важливим є й третій факт: від моменту, коли ЄС став головним законодавчим органом, у кожній державі, що входить до нього, існує “заміновальна ЄС бюрократія”, пов’язана із запровадженням регуляторних актів ЄС, адмініструванням субсидій тощо. Екстраполяція чисельності цієї заміновальної ЄС бюрократії, відповідно до результатів пілотних досліджень у чотирьох країнах-членах ЄС, дає там цифру, зіставну із кількістю співробітників у Брюсселі [Haller, 2008: p. 152ff.].

Про впливовість єврократії говорить і той факт, що її представники мають великі привілеї (гарантована зайнятість, високий рівень доходу і супутні вигоди): “Чиновники ЄС, як стверджують, — одні із найпривілейованіших чиновників у світі” [Shore, 2000: p. 15], місце на цивільній службі в ЄС називають “раєм для бюрократа” [Page, Wouters, 1995: p. 185–204; Di-pan, 1999: p. 221; Vaubel, 1995: p. 37].

3. Досягнення європейської інтеграції та як їх сприймають громадяни

У попередньому параграфі ми показали, що політичні, економічні й нові європейські бюрократичні еліти мають свій величезний інтерес у просуванні інтеграції. З такої точки зору їхній ентузіазм стосовно процесу інтеграції не має дивувати. Проте сам цей факт не може бути аргументом проти інтеграції. Якщо такий процес відповідає інтересам громадян і людей, які до нього залучені, то із доволі суттєвим збільшенням чисельності еліт, що ініціювали і просувають цей процес, цілком можна змиритися [Scharpf, 1999]. Утім, ми маємо з’ясувати, якими об’єктивно є досягнення європейської інтеграції і як їх сприймають громадяни.

Як країни-члени ЄС працювали в економічному сенсі останні десятиліття? Чи правда, що європейська інтеграція така успішна? Як громадяни в усій Європі сприймають досягнення ЄС? Добре відомо, що чимало громадян вельми критичні в цьому питанні. Політичні еліти й деякі соціальні дослідники [Moussis, 2006: р. 189f.] стверджують, що населення не визнає реальних досягнень інтеграції. Щоб отримати вичерпне уявлення про це, ми маємо розглянути і об'єктивні досягнення, і суб'єктивне сприйняття їх населенням.

Подивившись на об'єктивні досягнення останньої декади — 1994–2005 років — зваживши на деякі важливі соціально-економічні показники та порівнявши ЄС-15 загалом з його головними “суперниками”, США та Японією, ми побачимо таку ситуацію: у плані економічного зростання ЄС і Японія були далеко позаду США; у плані безробіття розвиток ЄС виявився провалом, що відбився в найнижчих цифрах за всі десять років; лише в плані інфляції ЄС упорався, хоча не так добре, як Японія. У середині ЄС країни Євроленду працювали значно гірше, ніж ті, що залишалися за його межами (Данія, Швеція, Велика Британія). Утім, молоді члени ЄС із Півдня та Ірландія були успішнішими. У цих країнах членство в ЄС, ймовірно, сприяло економічному зростанню, хоча й доволі помірно [Bornschiefer, Herkenrath, Ziltener, 2004].

Розгляньмо сприйняття та оцінювання цих тенденцій з боку громадян. На запитання про роль і успіхи ЄС у різних сферах політики негативні відповіді й оцінки перевищують позитивні за п'ятьма важливими показниками: 43% зазначили, що “ЄС відіграє негативну роль” у плані безробіття (у 24% позитивні оцінки), 51% — у плані інфляції (23% — позитив) і 29% — у плані соціальних стандартів (22% — позитив). Лише у двох сферах (економічне зростання і боротьба зі злочинністю) позитивні оцінки траплялися частіше за негативні. Люди в країнах із об'єктивно позитивними досягненнями сприймають їх більш позитивно, а там, де результати негативні, — більш критично і негативно.

Таким чином, у сприйнятті громадян досягнення ЄС не надто помітні. Крім того, достатньо високі цифри — від 40% до 80% — реального “страху з приводу розбудови Європи” (див. табл. 2). З-поміж шести зазначених досягнень більшість громадян відзначають позитивний ефект тільки в одній сфері, а саме в плані значимості власної країни в ЄС. У двох сферах негативні оцінки набагато випереджають позитивні: що стосується непропорційно завищеної оцінки впливу великих країн, членів ЄС і впливу на ЄС персоналій. 76% респондентів у країнах із групи ЄС-15 вважають, що “великі країни мають в ЄС велику владу”; і лише 32% гадають, що “мій голос має вагу в Європейському Союзі”. Ще більш негативна картина виникає, якщо подивитися на побоювання, пов'язані у респондентів із ЄС. У чотирьох вимірах — потік робочої сили до інших країн-членів, наркотрафік, державні витрати на ЄС і ускладнення для фермерів — суттєва більшість опитаних (від 62% до 74%) пов'язують свої побоювання з європейською інтеграцією.

Таблиця 2

**Сприйняття досягнень ЄС і побоювання,
пов'язані із розбудовою Європи, %, 2004**

Сприйняття досягнень	Радше згоден	Радше не згоден
Я почуваюся безпечніше, бо... (вказати свою країну) – член Європейського Союзу	43,0	46,6
Я відчуваю, що ми стабільніші економічно	43,7	45,7
Я відчуваю, що ми стабільніші політично	40,0	47,7
Мій голос має вагу в ЄС	31,8	55,0
Голос... (вказати свою країну) має вагу в ЄС	62,8	26,9
Найбільші країни мають найбільшу владу в ЄС	76,0	14,3
Побоювання, пов'язані з інтеграцією		
Втрата влади малими країнами–членами ЄС	49,4	42,0
Зростання наркотрафіка та міжнародної організованої злочинності	68,2	27,2
Наша мова використовується дедалі менше	39,7	55,7
Наша країна дедалі більше платить ЄС	64,4	26,5
Втрата соціальних благ	53,6	38,5
Втрата національної ідентичності та культури	42,2	52,3
Економічна криза	47,7	42,5
Міграція робочої сили до інших країн–членів ЄС, де нижчою є вартість виробництва	74,1	19,9
Більше ускладнень для (національних) фермерів	62,2	26,2

Примітка: Решта респондентів відповіли “не знаю”.

Джерело: Eurobarometer 61 (весна 2004 року); запитання 12 і 15; N = 16216.

4. Висновки

Від моменту укладання *Угоди про Європейський Союз* у Маастрихті 1991 року почало даватися взнаки поглиблення розколу між елітами і громадянами з приводу європейської інтеграції. Якщо політичні й економічні, а також нова євробюрократична еліти активно обстоюють цей процес і вживають усіх заходів для його просування, то громадяни по всій Європі приймають його лишень як даність, причому великі групи людей у багатьох країнах ставляться до цього процесу дуже критично. У цій розвідці ми показали, що еліти мають свій інтерес в інтеграції, що й пояснює їхній неабиякий ентузіазм. Але є також структурні причини щодо подальшої розбіжності між елітами та громадянами з цього питання. З одного боку, громадяни в усій Європі стають дедалі освіченішими і критичнішими; з іншого боку, ЄС забирає дедалі більше компетенцій у національних держав. Останню тенденцію обтяжує той факт, що Європейський Союз демонструє серйозний

дефіцит демократії [Siedentop, 2001]. Громадяни лише опосередковано можуть впливати на визначення політики на рівні ЄС; Європарламент, обраний на засадах прямих виборів, досі позбавлений важливих компетенцій демократичного парламенту, зокрема права автономної законодавчої ініціативи; ініціативі виборів і перевиборів парламенту. Ця ситуація ще більше проблематизується через відсутність для ЄС можливості посилатися на ефективне законодавство вищого рівня. Всупереч запевнянням політиків і деяких соціальних дослідників, досягнення ЄС з центральних питань соціально-економічної політики (економічне зростання, зайнятість, інфляція, внутрішня безпека) досить скромні порівняно з такими великими й розвиненими державами, як США і Японія. Громадяни чудово знають про цей дефіцит.

Лісабонська угода, яка майже на 95% стосується *Європейської конституції*, має поліпшити демократичну підзвітність й ефективність зазначених у ній інститутів. Однак передбачені заходи (наприклад, зміцнення ролі Європарламенту і національних парламентів, а також уведення права ініціативи з боку європейських громадян) ще далекі від того, щоби розв'язати проблему дефіциту демократії. Зараз три питання є найнагальнішими і становлять завдання для політичної науки і самої політики: (а) обговорення та визначення фундаментальних цінностей, цілей і бачень цього Союзу; (б) (ре-)дефініція компетенції Союзу і компетенції національних держав; досягнення ясності в тому, що це завдання буде також першим кроком на шляху розв'язання проблеми дефіциту демократії; (в) розв'язання дилеми між ринком лібералізації та збереженням позитивних елементів добробуту європейських країн.

Література

- Alan M. The European Rescue of the Nation State. — London, 1992.
- Alesina A. et al. What Does the European Union Do? NBER Working Paper 8647. — Cambridge, MA, 2001.
- Bach M. Die Bürokratisierung Europas. Verwaltungseliten, Experten und politische Legitimation in Europa. — Frankfurt; New York, 1999.
- Beck U., Grande E. Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der zweiten Moderne. — Frankfurt/Main, 2004.
- Berthold N., Hilpert J. Wettbewerbspolitik, Industriepolitik und Handelspolitik in der EU // Europäische Integration. — 1996. — S. 77–109.
- Bornschier V. State-building in Europe. The Revitalization of Western European Integration. — Cambridge, 2000.
- Bornschier V., Herkenrath M., Ziltener P. Political and economic logic of Western European Integration. A study of convergence comparing member and non-member states, 1980–98 // European Societies. — 2004. — 6. — P.71–96.
- Burgess M. Federalism and federation // Cini M. (ed.). European Union Politics. — Oxford; New York, 2003. — P.65–79.
- Cini M. (ed.). European Union Politics. — Oxford; New York, 2003.
- Coen D. The evolution of the large firm s a political actor in the European Union // Journal of European Public Policy. — 1997. — 4. — P.91–108.
- Coenen-Huther J. Sociologie des élites. — Paris, 2004.

- Collins R.* Interaction Ritual Chains. — Princeton, N.J., 2005.
- Dehove M.* (ed.). Le nouvel état de l'Europe. Les idées-forces pour comprendre les nouveaux enjeux de l'Union. — Paris, 2004.
- Deutsch K.W. et al.* Political Community and the North Atlantic Area: International Organisation in the Light of Historical Experience. — Princeton, N.J., 1957.
- Dinan D.* Ever Closer Union. An Introduction to European Integration. — Houndmills; Basingstoke, 1999.
- Downs A.* Inside Bureaucracy. — Boston, 1967.
- Egeberg M.* The European Commission // Cini M. (ed.). European Union Politics. — Oxford; New York, 2003. — P. 131–147.
- El Agraa A.M.* (ed.). The European Union. Economics and Policies. — Harlow, 2004.
- Etzioni-Halevy E.* The Elite Connection. Problems and Potentials of Western Democracy. — Cambridge, 1993.
- Faber A.* Europäische Integration und politikwissenschaftliche Forschung. Neofunktionalismus und Intergouvernementalismus in der Analyse. — Wiesbaden, 2005.
- Fix E.* Integration als ‚Vernunftfehe‘ im Spannungsfeld zwischen ‚loyalty‘, ‚voice‘ und ‚exit‘ — Zu den Rahmenbedingungen der Genese und des Fortbestandes von Föderationen // Jahrbuch zur Staats- und Verwaltungswissenschaft. — Baden-Baden, 1992/93. — Bd. 6. — S.113–161.
- Fouilleux E.* The Common Agricultural Policy // Cini M. (ed.). European Union Politics. — Oxford; New York, 2003. — P.246–263.
- Gillingham J.* Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955: The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community. — Cambridge; New York, 2004.
- Haas E.B.* The Uniting of Europe. Political, Social, and Economic Forces 1950. — S.I., 1958.
- Haller M.* European Integration as an Elite Process. The Failure of a Dream? — New York; London, 2008.
- Haller M., Ressler R.* (Hrsg). Wir da unten — die da oben. Die Europäische Union aus der Sicht von BürgerInnen und von Eliten. — Graz, 2006.
- Hartmann M.* Elitesozioologie. — Frankfurt; New York, 2004.
- Hofbauer H.* Osterweiterung. Vom Drang nach Osten zur peripheren EU. — Wien, 2003.
- Ilzkovitz F., Meiklejohn R.* (eds.) European Merger Control. Do We Need an Efficiency Defence? — Cheltenham, UK; Northampton, MA, 2006.
- Ingham B.* International Economics. A European Focus. — Harlow, UK, etc., 2004.
- Jaspers K.* Wohin treibt die Bundesrepublik? Tatsachen, Gefahren, Chancen. — München, 1996.
- Jensen C.* Neo-functionalism // Cini M. (ed.). European Union Politics. — Oxford; New York, 2003. — P. 80–92.
- Loth W.* Der Weg nach Europa. Geschichte der europäischen Integration 1939–1957. — Göttingen, 1996.
- Maier H.* Katholizismus und Demokratie. — Freiburg; Basel; Wien, 1983.
- Middlemas K.* Orchestrating Europe. The Informal Politics of the European Union 1973–95. — London, 1995.
- Monnet J.* Memoirs. — Garden City, N.J., 1978.
- Moravcsik A.* The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. — London, 1998.
- Moussis N.* Access to the European Union. Law, economics, politics. — Rixensart, 2006.
- Page E.C., Wouters L.* The Europeanization of the national bureaucracies? // Pierre J. et al. (eds.). Bureaucracy in the Modern State. — Aldershot, UK, 1995.
- Peters B. G.* The Politics of Bureaucracy. — White Plains, N.Y., 1995.
- Procacci G.* Geschichte Italiens und der Italiener. — München, 1983.

Roesler J. Der Anschluss von Staaten in der modernen Geschichte. Eine Untersuchung aus aktuellem Anlass. — Frankfurt/Main, 1999.

Scharpf F. Governing in Europe: Effective and Democratic? — Oxford, 1999.

Schmitt H., Thomassen E. (eds.). Political Representation and Legitimacy in the European Union. — Oxford, 1999.

Schmitter Ph.C. Neo-Neofunctionalism // Wiener A., Diez Th. (eds.). European Integration Theory. — Oxford, 2004. — P. 45–74.

Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism, and Democracy. — New York, 1962 [1950].

Shore C. Building Europe. The Cultural Politics of European Integration. — London; New York, 2000.

Siedentop L. Democracy in Europe. — New York, 2001.

The European Union. A View from the Top: Report prepared by Jacqueline Spence, conducted by EOS Gallup Europe, Wavre (Belgium). —

<http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/top/top.pdf>.

Van Apeldoorn B. Transnational European Capitalism and the Struggle over European Integration. — London; New York, 2002.

Vaubel R. The Centralisation of Western Europe. The Common Market, Political Integration and Democracy. — London, 1995.

Von Arnim H.H. Das Europa-Komplott. Wie EU-Funktionäre unsere Demokratie verschern. — München; Wien, 2006.

Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G. Roth, C. Wittich. — Berkeley; Los Angeles; London, 1978[1922].

Wiener A., Diez Th. European Integration Theory. — Oxford, 2004.

Wolton Th. Brève Psychoanalyse de France. — Paris, 2004.

Переклад з англійської Тетяни Герасименко